

Role iluze v protipřenosovém odehrání.

Na úvod zcela banální příběh – před pár lety se známý politik rozvedl a triumfálně se oženil s ženou o 25 let mladší. Nabízela se trochu sarkastická otázka, jak dlouho to celé vydrží? S koncem funkce, pozice, moci bylo po lásce. Zvenku viděno jako nudná, otřepaná historka, jedna z těch, které lze denně najít v bulváru a která druhý den nikoho nezajímá. Co ale mohlo mladou, pohlednou ženu tak fascinovat na obtloustlém, o generaci a půl starším, nezajímavém muži, že si ho vzala? Je zjevné, že působením nějakého kouzla se jako v pohádce starý žabák na pár let stane krásným princem. Ne všechny podobné příběhy v reálném životě dopadají stejně dramaticky ošklivým rozchodem, některé ještě hůř, jiné snad v pohádkovém narativu i po odeznění kouzla pokračují docela spokojeným společným životem až do smrti. Ono kouzlo je něčím, co jsme nejspíš všichni zažili aspoň jednou a víme, že má moc zcela obrátit realitu naruby, prohlásit bílé černým, umocnit krásné a zrelativizovat nebezpečí, či zlo. Zamilovanost a erotická přitažlivost. Snad celou historii lidstva se o tom píšou romány, sonety, vedou války a boje různých rozměrů. Nic objevného, ale cosi věčně v lidském nitru přítomného, spícího, co se za určitých okolností může při setkání dvou lidských bytostí oživit spolu s potenciálem tvořit, i ničit.

Ve společnosti obecně jsou pozice, či profese, mající víc než jiné, možnost a moc oživovat toto kouzlo, které viděno psychoanalytickou optikou není žádným kouzlem, ale přenosem nevědomé fantazie, iluzí a zkreslením reality. Vesměs se jedná o profese, kde jeden z páru je nějak v dominantním postavení: učitelé, vedoucí pracovníci, politici a samozřejmě, psychoterapeuti a další. Etické kodexy profesních organizací jsou vytvářeny za účelem ochrany jednotlivých aktérů a profese samotné tak, aby kromě jiného definovaly bezpečné hranice zúčastněných a limitovaly, resp. eliminovaly poškozující potenciál odehrání přenosových fantazií, překračování, resp. nabourávání bezpečných hranic. Svodu vnímat pozitivní přenos jako realitu jsme vystaveni všichni. Člověku dělá dobře být oceňován, milován, obdivován, ale přenosová situace analýzy, či terapie, je iluzorní a realitu zkreslující. Toho jsme si vědomi, ostatně k tomu jsme všichni trénovaní. Ale jsme si toho skutečně vždy vědomi? Analytická

terapie má díky dvěma nejdůležitějším objevům psychoanalýzy - nevědomí a přenosu - možnost těmto situacím nebo spíš procesům mnohem hlouběji rozumět, analyzovat je, pomoci je snést, či dál propracovat.

Koncept hranice mezi pacientem a analytikem, téma letošního sympozia, byl tématem od začátku vývoje psychoanalýzy. Od začátku bylo také jasné, jak je tento konstrukt složitý, často předmětem kontroverzních diskusí a není tomu jinak ani dnes, v době, kdy psychoanalytický trénink a vzdělávání už zahrnuje technickou dovednost, zkušenost a poznání, ke kterým se psychoanalýza celá desetiletí pomalu propracovávala. Na hranici se setkávají dvě psychické reality, co samo o sobě vytváří složité prostředí (jako delta řeky při vstupu do moře, dvě odlišná prostředí, sladká a slaná voda vytváří složitý ekosystém). V tomto složitém prostředí má probíhat interakce, určitý dlouhodobý typ výměn mezi dvěma subjekty. Aby tyto interakce, tyto výměny mohly fungovat, nutně se musí opírat o určitou dohodu, kontrakt, psaná i nepsaná pravidla, zahrnující spoustu faktorů jako neutralitu, abstinenci a mnoho dalších. Musí se opírat o nastavení hraničního režimu – nebo-li settingu, stanovení stabilního a platného rámce, kde se můžeme potom zabývat analýzou přenosu a protipřenosu, strategiemi, kterými pacient zachází s nevědomou fantazií, s nevědomým konfliktem, atd. To vše a mnoho dalšího se odehrává na pomyslné hranici a vše zmíněné by samo o sobě mohlo být tématem samostatného sympozia...

Zabývat se tím, co se dělo na samém počátku psychoanalýzy, může někomu dnes připadat trochu jako návštěva Národního muzea. Proč mluvit o Bertě Pappenheim (známé jako Anna O), Sabině Spielrein, či Doře, proč se probírat korespondencí Freuda s jeho žáky, či připomínat Freudovy eseje? Protože i v psychoanalýze jsou věci, které se příliš nemění, stejně tak, jako anatomie člověka pro studenty medicíny je více méně stále tatáž. Změnilo se to, že si se svými kolegy nevyměňujeme myšlenky v dlouhých, podrobných dopisech, ale v heslovitých mailech, které mažeme. Také se změnilo to, že své analytické případy v lepším případě supervidujeme s kolegy, ale nikdo z nás dnes nejspíš nebude psát Úvahy o přenosové lásce, či Studie o hysterii. Je pravda, že se změnil i jazyk, nejen psychoanalytický, zjednodušil se, zpovrchněl, zrychlil, takže pečlivé čtení Freuda nám může připadat těžkopádné, únavné. Ale ve svižném pojetí britského postkleiniánského psychoanalytika Ronalda Brittona (Britton, 2021) se ale případy Berty Pappenheim (Anna O.), či Sabiny Spielrein spadající do raných začátků psychoanalýzy, stávají strhujícími, inspirativními, vybízejícími k zamyšlení, k reflexi vlastní práce, či k polemice. U obou případů se jednalo o velmi intenzivní přenosovo-protipřenosovou výměnu mezi pacientkami a jejich

analyticky nezkušenými lékaři: Breuerem a Jungem. Na obou případech můžeme detailně studovat roli sexuality a erotiky v etiologii neuróz, s přesunem od traumatického modelu spíše roli sexuálních a erotických **fantazií**. Oba případy zdokumentované díky pečlivým Freudovým záznamům z analýzy, díky korespondenci se zmíněnými kolegy, rodinnými příslušníky a díky důkladně vedeným ústavním chorobopisům, se staly součástí základního materiálu pro teorii Oidipského komplexu, identifikace, přenosu, protipřenosu, repetition compulsion a odehrání. Zmínka o fenoménu přenosu se objevila poprvé v tištěné podobě ve Studiích o hysterii. Breuer, jako praktický lékař byl zkušeností s Bertou Pappenheim otřesený natolik, že se rozhodl již nikdy nezkoušet analytickou metodu, doslovně, jak napsal Freudovi, již se nikdy nechce nevystavit takovému utrpení a ohrožení své existence (Grubrich-Simitis, 1997). S představou klinické výjimečnosti případu Breuer postupně ztrácel schopnost držet pozici pozorovatele, pozici třetího a pacientku ve finále musel předat Freudovi. Už v r. 1895, kdy byl případ poprvé publikován, bylo zjevné jeho intenzivní zabarvení přenosovými a protipřenosovými významy a sexuální symbolikou. Freudova pozdější zásadní myšlenka všudypřítomnosti dětské sexuality a určitých genetických predispozic osvětluje, proč tato běžná vývojová zkušenost musí být víc či méně traumatická. Informace, které přinesl tento případ, byly cenné i pro další generace analytiků. Jak uvádí Britton (Britton, 2021), např. Michael Bálint případ použil pro ilustraci svého konceptu maligní regrese. Britton sám detailním studiem případu Berty Pappenheim a jeho kombinací se svou klinickou zkušeností dospěl k názoru, že základem hysterie je **použití projektivní identifikace**, umožňující pacientce identifikaci a odehrávání rolí obou členů primárního páru v přenosu – u Freuda později mateřský a otcovský přenos.

Britton, podobně jako André Green (Green, 1997), považuje hysterii přes její podobnosti s hraniční symptomatologií za odlišnou diagnostickou kategorii. U hysterie je cílem vlastnit objekt své erotické lásky, trvání na jeho bezpodmínečném a absolutním vlastnictví, co vede k přenosové iluzi. U hraniční patologie zcela dominuje trvání na totálním splynutí obou subjektů s cílem eliminovat všechno, co by jen náznakem mohlo svědčit pro to, že analytik s někým jiným sdílí něco významného nebo má nějakou znalost, či vědomost, kterou pacient nemá.

Jiné je užití projektivní identifikace u hysterie a u hraniční symptomatologie – charakteristický protipřenosový pocit u hraniční symptomatologie je pocit terapeuta, že je tyranizovaný, nucený, či tlačенý k určitému chování, zatímco u

hysterické symptomatologie se terapeut může začít protipřenosově cítit jako extrémně důležitý a zde se může objevit riziko nevědomé koluze a vzájemného obdivu. Hysterie se vyznačuje určitou teatrálností – to, co se odehrává na pomyslném jevišti nevědomých fantazií o sexuálním a erotickém spojení primární dvojice, kde subjekt, či pacient je jen divákem, se může začít inscenovat a odehrávat i v obecnstvu, kterého je součástí.

To, co má léčba Berty Pappenheim a Sabiny Spielrein společného, je přenosově protipřenosový propletenec a také prožitek spojení lásky a smrti. Poznání historie narušování hranic, zacházení s konceptem hranic v analýze je stále aktuální a důležité a připomíná nám náš vlastní potenciál k odehrání, znovu odehrání narušení s našimi vlastními pacienty. Aldo Carotenuto 1982 učinil zajímavý pokus o rekonstrukci vztahu Junga a Spielrein na základě uchované korespondence mezi všemi aktéry, včetně Freuda a Sabininy matky. Není ani tolik zajímavé zabývat se vášnivou aférou, tu většina z nás dobře zná třeba i díky filmu, či knize Nebezpečná metoda. Není tomu dávno, co Cenu Jiřího Kocourka dostala právě velmi zdařilá práce o Sabině Spielrein. Zajímavé jsou informace, týkající se Sabinina analytického nadání, které díky této korespondenci víc vyšlo najevo a které zůstalo ve stínu C.G.Junga (Sarisová, 2021).

Vztah Jungovi velmi ohrozil kariéru, rodinu a Spielrein byla zoufalá. Z dochované korespondence je možné sledovat, co se dělo po ukončení milostné aféry. Nebylo to nic pěkného. Z dnešní perspektivy je tehdejší narušování hranic ve smyslu nerespektování důvěrnosti a mlčenlivosti jen těžko přijatelné. Jungovy racionalizace svého neetického jednání v jeho dopisech Sabinině matce, kde argumentuje tím, že od Sabiny nikdy nebral honorář a také, že Sabině řekl, že sexuální vztah mezi nimi nepřipadá do úvahy, postrádaly bazální respekt lékaře pacient ve smyslu respektování privátu pacienta. Ve svých dopisech Freudovi připustil, že dopisování se Sabininou matkou bylo darebáctví (Gabbard, 1995). Co zajímavě vystupuje nejen z této korespondence, ale i z dalších (Freud a Ferenczi, Fr. Jones, Fr. Eitingon a další), je nejen destruktivita ze strany lékařů k pacientkám, ale také nenahližená sebedestruktivita v analytickém jednání, kterou vnímá okolí, ale ne on sám. Breuer byl v tomto ohledu trochu jiný. Když si začal uvědomovat destruktivní a sebedestruktivní potenciál svého terapeutického vztahu, pacientku předal do léčby kolegovi. Zdá se, že analytik také odehrával (nebo stále v těchto případech odehrává) masochistický scénář, vázaný ke svým dětským sexuálním přáním a fantaziím:

triumfální odehrání incestního přání a poté následující odplata a potrestání v podobě ohrožení vlastní emoční existence, či závažného kariérního poškození.

Dál a dál bychom se mohli probírat jistě zajímavými, dramatickými, často až groteskními osudy pionýrů psychoanalýzy (Ernest Jones musel mít jednu dobu policejní ochranu, protože ho pacientka chtěla zastřelit anebo když nesnesl pokroky v léčbě své ženy u Freuda a musel si hned začít románek se služkou, atd. Gabbard, 1995). Je to z určitého úhlu pohledu až dojemné sledovat, jak se průkopníci vznikající vědy, resp. metody prodírali propletením vztahových a osobních dramát, která, viděno z dnešní perspektivy, kdy víme, jak zásadně je naše jednání a prožívání ovlivněno nevědomými schématy, neměla úplně šanci na jiná řešení. Nebyli jedinými průkopníky a badateli, kteří za svoji touhu objevovat platili vysokou cenu. Víme, jak krátké byly tehdejší analýzy, a to jak terapeutické, tak tréninkové, jak běžné bylo zacházení s hranicemi, které by dnes bylo nemyslitelné, eticky nepřijatelné, ve finále poškozující jak pacienta, tak analytika. Dělali závažné chyby také proto, že postrádali určité technické znalosti a dovednosti. Např. znalost protipřenosu. Už v roce 1912 napsal Freud v jednom ze svých dopisů Jungovi, že je nutně třeba napsat článek o protipřenosu. Nenapsal ho, ale na základě studia korespondence mezi Freudem a jeho žáky, následovníky (Jung, Ferenczi, Abraham a další) lze pochopit, o čem a proč chtěl psát. Jak moc by byl článek napsaný tehdy jiný než články napsané na toto téma v současnosti nebo v dávnější, či nedávné minulosti? (Britton, 2021))

Freud v jednom z dopisů Jungovi trval na tom, že by analytici měli analyzovat své protipřenosy, pocity, fantazie a prožitky vznikající v důsledku pacientova (pacientčina) vlivu na nevědomí analytika, pracovat na nich a překonávat je. Ve své stati Poznámky o přenosové lásce (Freud, 1915) upozorňuje analytiku, kteří se stali objekty erotické přitažlivosti, kde (volně přeloženo) říká, že „pro lékaře (analytika) fakt, že se stal objektem erotické přitažlivosti by měl být varováním před tendencí protipřenosového odehrávání, které by to mohlo odstartovat v jeho mysli. Měl by si uvědomit, že zamilovanost je primárně důsledkem analytické situace, nikoli důsledkem analytikova osobního šarmu, takže není důvod v tomto kontextu cítit nějakou speciální hrdost“ – tolik volná citace. Freud také dodal, že naše kontrola nad sebou samým není zdaleka dokonalá a měli bychom se snažit o neutrální postoj, umožněn mimo jiné i kontrolou svých protipřenosů.

Zhruba tak se referovalo a učilo o protipřenosu v roce 1914. Freud od začátku vnímal jeho potenciál, považoval ho za nevyhnutelnou a permanentní součást analytické práce, ale nevěděl, co s ním. Až mnohem později psychoanalýza dokázala protipřenos využívat jako regulární prostředek léčby, prostředek hlubšího porozumění pacientově nevědomí prostřednictvím zkoumání pocitů, které pacientovy prožitky vyvolávají v analytikovi. To vše dnes podepřeno znalostí konceptu vnitřních objektů a projektivní identifikace.

Jak ale výstižně poznamenal Ronald Britton, některé věci se nemění: dobrá znalost tygrů neznamena, že jsou tygři míň nebezpeční. Neexistují krotcí, ochočení tygři a ti, co s nimi pracují, si toho musí být vědomí jako první. Analytik jako zrcadlo, odrážející pouze pacienta. Dnes víme, že nic takového není možné. Analytik, terapeut je také člověk s nevědomím, ale v pozici toho, co má rád tygry a pracuje s nimi. Ví ale, jak umí být nebezpeční. A i tak se čas od času stane, že udělá chybu a je tygrem napaden nebo dokonce sežrán. Četné studie Gabbarda, Lesterové a dalších (1995) dokládají, že v průběhu času a s vývojem psychoanalýzy a psychoanalytické techniky se nezměnila, nezeslábla provokativní síla přenosu, ani jeho schopnost indukovat závažná protipřenosová odehrání a nabourání hranic nejen sexuálního charakteru, také finančního nebo jinak materiálního. Heinrich Racker ve své knize Přenos a protipřenos (1968) napsal separátní kapitolu o Využití protipřenosu v klinické práci a kapitolu o Protipřenosové neuróze právě proto, aby zřetelně odlišil tyto dvě věci. Zavedl do analýzy koncept protipřenosové neurózy. Zkoumání našich přechodných protipřenosových reakcí a pocitů je každodenní součástí práce analytika. Jiná věc je stav mysli analytika endogenně přítomný, přetrvávající nebo cyklický, indukovaný přenosem pacienta. Protipřenosová neuróza podle R. Brittona je proces probíhající v analytikovi, který byl vyvolán přenosem pacienta, resp. pacientky a nevědomě vyhledá komplementární typ patologie analytika, u kterého tyto intenzivní protipřenosy stimuluje. Jinými slovy protipřenosová neuróza je výsledkem setkání určitého analytika s určitým pacientem v určitém čase. Zvláštní pozornost bychom ale měli věnovat případům, kdy takový stav analytikovy mysli není výjimečný a není svázán jen s určitým pacientem, ale je reakcí na pacienty obecně. Erotický přenos, stejně jako erotický protipřenos jako přechodný fenomén není v analýzách ničím výjimečným. O protipřenosové neuróze jde mluvit tehdy, kdy je mysl analytika trvale obsazená erotickými fenomény a analytik není schopen pacienta, pacientku vnímat jinak, co je legitimní moment pro analytickou anebo supervizní pomoc. Tak, jako přenosová neuróza, i protipřenosová neuróza je

formou rezistence vůči analýze. A tak, jako přenosový komplex, i protipřenosový komplex hledá svoji legitimizaci, oprávnění či ospravedlnění. Vzduchuje analýze, aby mohl být naplněn a vyjádřen prostřednictvím odehrání. Čím víc převažuje odehrání, tím víc se zmenšuje prostor pro analytickou práci. Jeden z prvních poznatků, které nám sdělí v analytických institutech je, že erotický přenos je hnacím motorem analytické léčby, pokud je včas rozpoznán a analyzován, pokud ne, stává se její velkou překážkou. Stejně tak tomu bude i s erotickým protipřenosem. Slovy Hanny Segal (Segal,1997), dobrý sluha, špatný pán.

Překážkou léčby ale není jen erotický, ale také negativní přenos a negativní protipřenos. Aby mohla analýza dobře fungovat, měla by převažovat, zjednodušeně řečeno, obyčejná pozitivní přenosovo- protipřenosová situace, bez extrémně intenzivních stavů zamilovanosti, či zášti a vzteku – partnerský vztah, který se pohybuje v těchto extrémních polohách také v podstatě není k žití a obyčejně není udržitelný. Pro nás, analyticky, terapeuty, je pozitivní protipřenos nevyhnutelný k tomu, abychom byli schopní snášet občasný vztek, který v nás pacienti provokují vytrvalým vzdorem vůči našemu snažení, opovrhlivými komentáři atd. Je to podobné, jako s rodiči, kteří také potřebují převážně milovat své děti, aby mohli snášet jejich umíněnosti, odmítavost, či adolescentní devalvace. Již zmíněný Racker ve své knize o protipřenose považuje někdejší snahy analytiků o ideální objektivnost v analýze za cenu potlačení vlastní subjektivity (analytik bez emocí, bez vzteku a úzkosti) za vysoce neurotický extrém stejně, jako utápění se v protipřenose, obsedantní zkoumání svých pocitů a pochodů. Za mnohem zdařilejší pokus o objektivitu považuje vnitřní uspořádání analytika, který může sebe a své protipřenosy učinit objektem svého pozorování a sebeanalýzy. V podobném duchu se ke schopnosti pozorovat sebe jako objekt staví i Britton. Schopnost pozorovat se a myslet o sobě jako o třetím souvisí podle něj s internalizovaným oidipským trianglem, kde je rodičovská dvojice zachovaná a self je v pozici třetího. V erotickém protipřenose se tento vnitřní triangel rozpadá, dyadický přenosový vztah vymaže symbolizovanou reprezentaci primární dvojice. Britton má za to, že muži se rádi považují za iniciátory romantických afér a jen těžko přijímají fakt, že vlastně reagují na něco, co vysílá druhá strana. Mužský analytik erotickým protipřenosovým odehráním reaguje na nevědomou výzvu pacientky, aby se stal výjimečným objektem lásky jejího internalizovaného oidipského triangu. Setkáním a smícháním jejich dvou nevědomých oidipských realit, smazáním jejich hranic, se oběma povede ve fantazii naložit podle svého

se svým oidipským otcem – pacientka jeho svedením a získáním a mužský analytik jeho odstraněním a instalováním sebe na jeho místo. Pro oba zúčastněné zůstane mimořádný charakter této oblasti natolik přitažlivým, že takovému svodu nemůžou odolat. Britton tento stav nazývá přenosovou iluzí, ale analytik a pacientka to vnímají jako vyšší formu lásky nadřazenou všemu, samozřejmě i analýze. Přestože je to sebeklam, iluze, či fikce, stává se to a bude se to stávat. Když této iluzi ve fantazii analytik podlehne, bude se cítit povinen nezklamat komplementární nevědomý nárok a oprávněnost pacientky. Ev. zničení oidipské iluze pacientky bude vnímat jako zradu, za kterou bude mít výčitky svědomí a pocit viny.

V současném klimatu psychoanalytického pluralismu je téma hranic sice znovu a znovu diskutováno, rozdílnost pohledů (nejen) na toto téma u reprezentantů různých myšlenkových proudů v psychoanalýze dnes není tak výrazná, či provokující, jak tomu bylo v 80-90 tých a na přelomu milénia, kdy toto téma bylo tak trochu v módě. Každopádně z té doby zůstalo několik stěžejních, dnes snad už klasických článků a diskusí (Gabbard, Lester, Goldberg, Renik, Bott Spilius, Betty Joseph a další) a něco, co lze i v tématu hranic mezi analytikem a pacientem zahrnout pod termín Common Ground. Jistě se shodneme na tom, že pro provádění psychoanalýzy a psychoterapie existují obecně platná pravidla, která se v technických aspektech můžou lišit, ale v zásadních věcech jsou stejná. Podobně jako všude na světě platí, že člověk nemůže řídit auto opilý, t.zn. nad určité promile: u nás nula, ve Francii snad 0,5. Obecně také všude na světě platí, že bourat nebo ještě něco horšího pod vlivem alkoholu znamená mít velký problém. Drtivá většina řidičů o tom nepřemýšlí, ale automaticky jedná podle toho. Když se nad tímto pravidlem zamyslíme, dojdeme velmi rychle k tomu, že alkohol narušuje pozornost, koordinaci, prodlužuje reakční čas, atd. Přesto se najde spousta lidí, kteří to vyhodnotí jinak: já můžu, já to zkusím nebo: no a co, že je to zakázáno? Sednou za volant s alkoholem v krvi, nebourají, nezastaví je hlídka, nepřijdou o řidičák, nikomu se nic nestane, tak co... Je to ale důvod pravidlo zákazu alkoholu při řízení zrušit (Gabbard, 1995)? Troufám si říct, že by se tady mezi námi stěží našel někdo, kdo by toto pravidlo zrušil. Mohou existovat určité drobné rozdíly v zacházení s hranicemi, přenosem a protipřenosem v rámci psychoanalytických, či psychoterapeutických škol, ale ve vztahu k protipřenosovému odehrání sexuální povahy to bude všude plus mínus stejné. Freud před 120 lety mluvil o slippery slope: začneme s malým odehráním, které si mnohdy ani neuvědomíme, nepřipadá nám to nijak divné, či nesprávné a pokračujeme dál nebo ještě dál.

Všichni velmi dobře vnímáme rozdíl mezi tím, když pacientovi přineseme vodu, když přijmeme pozvání do jeho letního domu u moře a když s ním máme reálný sexuální vztah.

Naše asi věčná náchylnost k protipřenosovému odehrání je podnětná stejně, jako využívání protipřenosu v klinické práci coby regulérního prostředku, umožňujícímu hlubší porozumění našim pacientům, často předcházejícího dění v přenosu. Netýká se to jen mužů profesionálů, ale, samozřejmě, i žen.

Triumf a následující rozchodové drama zmíněného politika je pro nás věc dávno zapomenutá, možno i on sám už téměř zapomněl. Jsou ale tací, a nejen politici, kteří platí za své iluze, ale i za iluze druhých a zejména za zášť, kterou zklamané iluze často generují.

Úlohou psychoanalýzy ale není kritizovat, či soudit. Naštěstí. Úlohou psychoanalýzy je snažit se analyzovat a porozumět.

Děkuji za pozornost.

Opočno, 8. září 2023

Luba Březinová

Literatura:

Britton, R. (2021) *Sex, Death and Superego*, London: Routledge

Carotenuto, A. (1982) *A Secret Symmetry: Sabina Spielrein between Jung and Freud*, New York: Random House in Britton, 2021

Freud, S. (1905 a) *Tři pojednání k teorii sexuality*. In: Sebrané spisy Sigmunda Freuda, sv. 5, Praha: Psychoanalytické nakladatelství Jiří Kocourek, 2000.

Freud, S. (1915) *Poznámky o přenosové lásce*. In: Sebrané spisy Sigmunda Freuda, sv. 10, Praha: Psychoanalytické nakladatelství Jiří Kocourek, 2002

Gabbard, G. (1995) *The Early History of Boundary Violation in Psychoanalysis*, J.Amer.Psychoana. Assn., 43: 1115 -1136

Gabbard, G. Lester, E. (1995) *Boundary and Boundary Violations in Psychoanalysis*, New York: Basic Books

Green, A. (1997). *Chiasmus: Prospective - Borderlines Viewed After Hysteria: Retrospective – Hysteria Viewed After Borderlines*. Psychoanalysis in Europe, Bulletin 48, Spring: 39-4

Grubrich-Simitis, I. (1997) *Early Freud and Late Freud*, London: Routledge, 26-27

Racker, H. (1968) *Transference and Countertransference*, London: Routledge, 1982

Segal, H. (1997). *Countertransference, The Work of Hanna Segal*, New York: Jason Aronson in Britton, 2021

Sarisová, K. (2021). *Zapomenutý osud Sabiny Spielrein*, přednáška Opočno 2021